

A FÉLELEM REPREZENTÁCIÓI

a DE Kulturális Archeológiai Kutatócsoport interdiszciplináris érzelmekutatás-sorozatának

6. konferenciája a DRHE Doktori Iskola D1Vo2-es kódszámú kurzusa

2019. április 26-án 9.30-tól a Kollégium Kistanácstermében

1. Németh Áron: Félelem az Ószövetségben

Az utóbbi két évtizedben jelentősen megnövekedett azoknak a tanulmányoknak, monográfiáknak és gyűjteményes köteteknek a száma, melyek az Ószövetség antropológiával foglalkoznak. Ezek között – a korábbi kutatásoknál jóval hangsúlyosabban – megjelenik az emóciók kérdésköre is. Jellemző tendenciája ezeknek az újabb kutatásoknak az interdiszciplináris nyitottság, a bibliai tudományok mellett fontos szerepet kap például a (történeti) pszichológia és a kognitív nyelvészet.

A félelem az Ószövetség legdominánsabb emóciója. A félelem ószövetségi említései sokszor mutatják azokat a kortól és kultúrától független jellemzőket (jól ismert fogalmi metaforák, szomatikus megnyilvánulások), melyek alapján a félelem mint antropológiai állandó, illetve univerzális alapérzelem tűnik fel. Jellegzetesnek, és bizonyos tekintetben sajátosnak tekinthető viszont a félelem parancsolhatósága az Ószövetségben. A pozitív és negatív imperatívusok azt mutatják, hogy a félelemre nem tekinthetünk pusztán emócióként. Külön figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban az "istenfélelem" vallási-teológiai kategóriája.

2. Fazakas Sándor: „A bölcsesség kezdete az Úr félelme”. A félelem és a hit összefüggésének teológiai szempontjai

Egyes elemzések szerint a félelem korszakát éljük. Míg a 80-90-es évek során a gondolkodó és haladó szellemű értelmiség koruk krízisjelenségeit a „rizikó-társadalom” (U. Beck, N. Luhmann) fogalmával diagnosztizálták, napjaink egyéni és kollektív önértelmezésében a félelem kategóriája vívott ki polgárjogot magának. A félelem egyházi és teológiai aspektusai legalább annyira ambivalensek, mint a félelemmel rokon érzelmek (szégyen, bűn, bocsánat stb.) filozófiai, valamint vallási-teológiai konnotációi. Hosszú időn keresztül – meglehetősen leegyszerűsítő módon – a félelem a hitetlenség szinonimájaként került értelmezésre, a félelem legyőzése pedig a hitbeli meggyőződés megerősödésére engedett következtetni. Közben feledésbe merült, hogy a keresztény teológia és egyház nem egyszer jeleskedett a félelemkeltésben és a félelem-érzet fenntartásában, hogy cserében kezébe vehesse a lelki és morális kontrollt az ember felett. Másfelől viszont a bibliai kijelentés mélyebb vizsgálata és a jelenség teológiai reflexiói nyilvánvalóvá teszik: a hit és a félelem nem zárják ki egymást. A hit sokkal inkább a félelem elhordozását segíti – mindannak az életvitelbe való integrálását, amely a félelem-érzetért felelős lehet: szenvedés, betegség, halálfélelem stb. Míg a félelem a társadalmi élet neurózisává nőtte ki magát, a teológiai értelmezés arra tesz kísérletet, hogy az emberi egzisztencia strukturális meghatározottága felől, a bűn realitása felől közelítsen a kérdéshez: ha a félelem oka a lét végső meghatározottságával, az Istennel való kapcsolat megromlásában (bűn) érhető tetten, a félelem feloldása ennek a kapcsolatnak a helyreállítása mentén, az Istennel és embertárssal való közösség megélésének összefüggésében képzelhető el. Így lehet a félelem Istennel kapcsolatban pozitív érzés és motiváló erő, ahogyan bibliai bölcsesség-irodalom is jelzi: „A bölcsesség kezdete az Úr félelme” (Zsolt 111,10).

3. Hankovszky Tamás: Istenfélelem

A kereszt(y)én(y)eket vagy egyáltalán a vallásos embereket az általam jól ismert katolikus szóhasználat nem nevezi többé istenfélőknek, és jóllehet a Katekizmus néhány helyen pozitívan nyilatkozik róla, az istenfélelemnek nem sok presztízse maradt a katolikusok körében. Ennek bizonyára csak egyik oka, hogy Jézus elsősorban nem fenyegető hatalomként jelentette/nyilatkoztatta ki Istent, hanem szeretetként és a mi üdvösségünként. Előadásomban két másik okkal szeretnék foglalkozni. Egyrészt azzal, hogy a világ deszakralizációja, „varázstalanodása”, sőt technikai leigázása miatt szinte teljesen eltűnt az életünkben a hierofánia megrendítő élménye, másrészt azzal, hogy az Istenhez való viszonyunk fogalmában az ontológiai aspektusot háttérbe szorította az etikai.

Először Paul Tillich tipológiája segítségével jellemzem az istenfélelmet mint félelmet, majd azokat a – nyugati szemmel nézve kifejezetten premodernnek tűnő – tapasztalatokat és belátásokat idézem fel, amelyekre tekintettel Pavel Florenszkij az istenfélelmet még a 20. században is a vallás lényegének nyilváníthatta. Ezután főképp Rudolf Otto vallásfenomenológiája és a fenséges Immanuel Kant-i analitikája alapján amellek érvelek, hogy a modernitásban a vallásosság alapmozzanatai között az istenfélelemnek háttérbe kellett szorulnia.

4. Kiss Lajos András: Félelem és politika – rossz közérzet a demokráciákban

Szinte alig van olyan ember, aki legalább ösztönösen ne érezné, hogy a félelem immáron áthatja a demokratikusnak mondott társadalmak mindennapjait. Először az 1972-ben, a müncheni olimpiai faluban lezajlott túsdráma, majd pedig a 2001. szeptember 11-én New York-ban elkövetett terrorakció óta érezhetően felerősödött a félelem a nyugati társadalmak szinte mindegyikében. Mivel a legtöbb emberben szinte akaratlanul kialakul egyfajta belső védekezés a tartós szorongással és félelemmel szemben, ezért az elfojtás és az elhallgatás tekinthetők a válaszreakciók legtipikusabb formáinak. Valójában a félelem problematikája, illetve a vele való szembenézés már az újkor kezdetétől foglalkoztatja politikafilozófia jelentős alakjait. Hobbes-tól kiindulva, Montesquieu-n át Tocqueville-ig számos gondolkodó igyekezett feltárni a félelem természetét, illetve a mögötte meghúzódó okokat.

A második világháború után elsősorban Hannah Arendt volt az, aki – a totalitárius rendszerek működéslogikáját kutatva – fogalmazott meg fontos észrevételeket a politikai félelem problematikájáról. Előadásomban, az említett gondolkodók mellett, Corney Robin A félelem – egy politikai eszme története (2004) és Friedrich Hacker A terror (1973) című munkáinak megállapításaira építve, jórészt Tzvetan Todorov és Zygmunt Bauman öregkori írásain keresztül szeretném bemutatni napjaink „félelemkultúrájának” néhány általam fontosnak ítélt aspektusát.

5. Balogh László Levente: A félelem építményei

A félelem egy egzisztenciális alapérzelem, amely elsődlegesen az ember esetlegességéből és halandóságából fakad, de az, hogy konkrétan mitől félünk, az általában kulturálisan, és nem utolsósorban politikailag meghatározott. Minden kornak megvannak a maga félelmei, amelyek egyben kitermelik a félelmet, illetve annak hatásait eltüntető, vagy legalábbis mérséklő egyéni és társadalmi technikákat, illetve mechanizmusokat. A kollektív félelmek

legfontosabb materiális jelképei az ókor óta a falak voltak, amelyek biztonságot sugalltak, miközben soha sem nyújtottak tényleges védelmet. Mindezek ellenére manapság az államok sokfelé emelnek falakat, amelyek erőt és hatalmat hivatottak felmutatni, miközben éppen a cselekvőképesség hiányát és a tehetetlenséget teszik egyértelművé.

6. Takács Erzsébet: Hulló magyarság. Az eltűnés félelme a hazai demográfia krízisdiskurzusában a Kádár-kortól napjainkig.

A népességfogyás témája, sőt a magyarság eltűnésének félelme több mint kétszáz éve frusztrálja a hazai köz- és tudományos gondolkodást. E problémát az előadás kettős érdeklődés (és diszciplináris hovatartozás) mentén kísérli meg bemutatni. Egyfelől, történésként azt szeretném röviden bemutatni, hogyan alakulnak a demográfiai katasztrófa narratíváiban megjelenő motívumok az elmúlt fél évszázadban. Másfelől, szociológusként arra vagyok kíváncsi, hogy a félelem keretezéseként (*framing*) hogyan és mikor jelenik meg a téma vonatkozásában, azaz bizonyos diskurzusokban a félelem elemére építő, azt felhasználó tárgyalás és érvelés mögött milyen tényezők húzódnak meg.

7. Szunyog Tibor: Érzelem kontra normák - avagy a félelem reprezentációja jogi aspektusból

A jog - különösen a büntetőjog - elsődleges feladata az emberi, társadalmi kapcsolatok rendjének megőrzése, a közösségi együttélés védelme. Az egyének, illetve egyes csoportok egymáshoz fűződő viszonyaiban azonban gyakran megjelenik a félelem, amelynek kiváltása az eszköze, egyes esetekben pedig a célja egyes jogellenes cselekedeteknek. Bemutatandó, hogy a büntetőjog miért definiálja büntethetőséget kizáró okként a kényszert és a fenyegetést - amelyek hatására a megfélemlített akarata ellenére jogellenes cselekedeteket követ el -, illetve, hogy miként pönalizálja a törvény védett jogi tárgya szerint az egyes kényszerral, illetve fenyegetéssel elkövetett bűncselekményeket (pl.: rablás, uzsora, közösség tagja elleni erőszak, szexuális erőszak, stb.). Kiemelendő ezek közül - akár megtörtént eseteken keresztül is - a zaklatás, amelyet a közösségi média és a telekommunikációs eszközök elterjedésével, illetve az emberi kapcsolatok változásával egyre nagyobb számban és egyre változatosabb módon követnek el. Ugyancsak érdekesnek mutatkozik a témában a hozzátartozók elleni erőszak megfékezése érdekében mindössze egy évtizede bevezetett távoltartás jogintézményének, valamint a büntetőeljárásban részt vevő, sok esetben megfélemlített vagy vallomásuk következményei miatt rettegő tanúk tárgyaláson tanúsított magatartásának, illetve a védelmük érdekében bevezetésre került egyre több védelmi eszköznek a bemutatása is.

8. Valastyán Tamás: A félelem retorikája. (Borbély Szilárd néhány versében)

Előadásomban azt próbálom elgondolni, hogy Borbély Szilárd költészetében milyen szerepet játszik a félelem. Sejtésem szerint a versekben szituálódó lírai én leginkább retorikailag viszonyul a félelemhez, azaz képtelen pontosan felmérni félelme tárgyát és okát, arra viszont nagyon is képes, hogy félelme tárgyához, okához való viszonyára reflektáljon. Nos, e viszonylagos vonatkoztatás során hol a hipertrófia, hol a hypogramma alakzata révén méri fel helyzetét, azaz hol túlzásba esik, felnagyít, eltúloz, hol éppenséggel csekélységként beszél félelme tárgyáról, okáról. Főképp a Hosszú nap el (1993), A Testhez (2010) néhány versét olvasom, illetve egy-két kötetben nem publikált szöveget (pl. Sárkányzsinegyörgy [2012]) fogok elemezni.

9. Takács Miklós: "Száguldunk és félünk". A horror hatásmechanizmusai és a technológiától való félelem Stephen King Christine-jében

Az előadás az önvezető autózás mai kulturális és etikai dilemmáinak a távlatából kísérli meg Stephen King 1983-ban megjelent regényének, a Christine-nek az újraolvasását. A konferencia felhívásának megfelelően a regény meglehetősen összetett struktúrájából elsősorban a horror műfajára jellemző hatásmechanizmusokat emelem ki, valamint a technológia uralhatatlanságából eredő félelem regénybeli reflexióira koncentrálok. Ehhez az értelmezési keretet főként az amerikai autókultúra diskurzusai biztosítják, de olyan meglepő kontextusok szóba jöhetnek, mint a nosztalgia vagy éppen a gondoskodás és az erőszak közötti határ elmosódása.

10. Pabis Eszter: „A pánik a világ állapota”. A félelem reprezentációi Terézia Mora *A szörnyeteg* című regényében

Ulrich Beck német szociológus gyakran idézett „világkockázati társadalom” (*Weltrisikogesellschaft*) elmélete szerint a jelen világunkat, a „második modernség” korát meghatározó kockázatok – a jövőben potenciálisan bekövetkező katasztrófákra irányuló veszélyérzetünket – többek között az különbözteti meg a korábbi társadalmakra is jellemző fenyegetettség-tudattól, hogy a modern iparosodás „melléktermékeként” jelentkező rizikók globális jellegűek (például a nukleáris balesetek, ökológiai katasztrófák és a terrorizmus) és általában látensek, vagyis nem csupán megjósolhatatlanok (valószínűségükben és kimenetelükben), de nem is érzékelhetőek, láthatatlanok. A szüntelenül növekvő kockázatok és veszélyek számontartása, hatásuk és virtualitásuk fokozott tudományos vagy akár politikai reflexiója a kontingencia uralására és a rendteremtésre tett kísérletek antropológiai igényének új közegévé vált – a fenyegetettség kiküszöbölésének lehetetlensége ugyanakkor újabb félelemérzeteket is generál. Korunk nemzetközileg legelismertebb, német nyelven író magyar származású szerzőjének, Terézia Morának két legfrissebb regénye, *Az egyetlen ember a kontinensen* (2009) és *A szörnyeteg* (2013) egyfelől a digitális médiumok és az elektronikus kommunikáció kontextusában tematizálja a testnélküliség és láthatatlanság hol fenyegető, hol utópikus jellegét, valamint a test(iség)nek (erőszaknak, betegségnek, halálnak) való kiszolgáltatottságot. Másfelől a szövegek nyelvisége és narratív jellegzetességei a nyelv (kizáró diskurzusok), a test és maga a szöveg „monstruozitását” is színre viszik, egyszerre félelmetes-destruktív és szubverzív módon határsértő, konstruktív „szörnyetegségként”. Az előadás ezen komplex összefüggések feltárására vállalkozik, a *félelem* mellett a *szégyen* és az *erőszak* – a Kulturális Archeológia Kutatócsoport korábbi műhelyein már tárgyalt – elemzési kategóriáinak kontextusában.

11. Horváth Andrea: A félelem terei Ingeborg Bachmann *Todesarten-Zyklus* c. művében

Ingeborg Bachmann regénye felfedezőút, mely a személyiség végtelen berkeibe vezet. A főhősnő képzeletbeli utazása ez. Térben pokoljárás és égbe szállás, az idő síkján pedig egy vizionárius látogat el a félelem tereibe, az idő időtlenségébe, a *ma-mindig-soha* kontinuumába, elvezetve a misztikum mesés világába, visszakanyarodva a második

világháború rettenetébe és a mindenkori jelenben uralkodó patriarchátusba. A *Malina* – mivel koncentrátumát adja mindannak, ami Ingeborg Bachmann foglalkoztatja – számos szemszögből közelíthető meg, így abból számos kivezetőút létezik. Előadásom fő célja a beszélő Én meghatározása, a háború tematikája, a félelem formái és a feminin-maszkulin princípiumok dichotómiája.

12. Lajtos Nóra: A félelemélmény zenei reprezentációi - három tételben

(F. Schubert: Erlkönig, Bartók: A Kékszakállú herceg vára, A. Schönberg: A Survivor of Warsaw)

A félelem mint „negatív élményanyag” művészi reprezentációi közül a zenetörténet három darabján keresztül kísérlem meg bemutatni a félelem drámai jelenlétét a zenében. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen zenei eszközökkel érhet el félelmet a befogadói oldalban a zeneszerző. A tremoló, a recitatívó, a Sprechgesang, a kopogó metrum, hangnemválasztás, a moduláció, a hangszín-és erősség változása, de akár a szünet is feszültséget, interpretációs szorongást, félelmet idézhet fel a hallgatóban.

13. Antal Anikó Zsuzsanna: A félelemkeltés gesztusainak megjelenése a haláltánc metszeteken

Előadásomban a danse macabre metszeteken megjelenő szituációkat, helyzeteket kísérlem meg elemezni. A dolgozat vizsgálata kiterjed a középkori metszetektől egészen a XX. század danse macabre illusztrációjáig, részletesebben foglalkozik Hans Holbein, Matthieu Mérian, Thomas Rowlandson és Marcel Roux munkáival mind irodalomtörténeti, szociológiai és pszichológiai szempontból.